

مروری بر برنامه های توسعه کشور با تأکید بر برنامه ششم و مقایسه آنها با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی

سید محمد حسن مصطفوی^۱

چکیده

در دنیای معاصر با پیشرفت های شگرف علمی و فناوری، روند جهانی شدن و برخی عوارض رشد بالای صنعتی و فراصنعتی قدرت های نوظهور اقتصادی که نزدیک نیمی از جمعیت جهان را در خود جای داده اند و گرم شدن زمین، رشد مهاجران قانونی و غیر قانونی، چندی است که طراحی و اجرای برنامه های توسعه را بیش از پیش ضروری ساخته است.

اگرچه ایران از کشورهایی است که برنامه ریزی را به فاصله کمی نسبت به کشورهای دیگر شروع کرده و در سال ۱۳۱۶ دولت، یک کمیسیون دائمی برای تهیه برنامه افزایش ظرفیت تولیدی کشور تشکیل داده و از تدوین اولین برنامه توسعه در کشور، نزدیک به ۷۰ سال می گذرد، هنوز جزو کشورهای درحال توسعه هستیم و بویژه چون در زمره کشورهای درحال توسعه و نیز کشور دارای منابع از نوع تک پایه ای هستیم، برنامه ریزی ضرورت می یابد. در مقاله حاضر، ۵ برنامه توسعه کشور بعد از پیروزی انقلاب اسلامی که اجرای آنها تصویب شده، به صورت بسیار کوتاه مرور و با قانون برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی با معیار ارزش های محوری و روح حاکم بر آموزه های اقتصادی اسلام به صورت تحلیل محتوا مقایسه می گردد. این مقاله، با استفاده از داده های کتابخانه ای و اسنادی و به روش توصیفی-تحلیلی و مقایسه ای و تحلیل محتوا نگارش یافته و در پایان مقاله، پیشنهاداتی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: برنامه های توسعه، قانون برنامه ششم توسعه، ارزش های محوری آموزه های اقتصاد اسلامی، عدالت

مقدمه

اغلب این گونه تصور می شود که برنامه ریزی از تفکر مارکس^۱ نشأت گرفته و نظام شوروی سابق آن را عملی ساخته است. برخی از محققان برنامه ریزی نیز با استناد به کتاب «آنتی دورینگ» انگلس^۲ که در آن چندین بار کلمه برنامه ریزی به کار رفته، این باور را تقویت می کنند.

برنامه ریزی اولین بار توسط مهندس بالود آلمانی در سال ۱۸۹۸ در یک پروژه تولید برق به کار گرفته شد (مظهری، ۱۳۹۵).

دولت ایران در سال ۱۳۱۶ یک کمیسیون دائمی برای تهیه برنامه افزایش ظرفیت تولیدی کشور تشکیل داد. برنامه ریزی در ایران تقریباً همزمان با هندوستان شروع شد، اما در هند، فرایند برنامه ریزی در یک فضای دموکراتیک و با حضور احزاب مختلف و از جمله احزاب سوسیالیست و کمونیست انجام گرفت و هنوز هم این روند با موفقیت نسبی ادامه دارد. در کره جنوبی برنامه ریزی در یک جو امنیتی و همکاری حدود ۴۰۰ کارشناس آمریکایی، با موفقیت به انجام رسید. در ایران نیز از برنامه سوم قبل از انقلاب که عنوان اولین برنامه جامع ۵ ساله را داشت، با همکاری کارشناسان آمریکایی تدوین گردید و به اجرا درآمد، اما نه تنها در جهت توسعه پایدار، موفقیتی حاصل نشد که پس از انقلاب اسلامی نیز که سعی بر استفاده از متخصصان و کارشناسان ایرانی بود، در جهت توسعه پایدار، بویژه از نظر منابع آب، خاک، جنگل و مرتع، روند معکوسی طی شده است.

بویژه در دنیای معاصر با پیشرفت های شگرف علمی و فناوری، روند جهانی شدن و برخی عوارض صنعتی شدن سریع قدرت های نوظهور اقتصادی که نزدیک نیمی از جمعیت جهان را در خود جای داده اند و گرم شدن زمین، رشد مهاجران قانونی و غیر قانونی، چندی است که طراحی و اجرای برنامه های توسعه را بیش از پیش ضروری ساخته است. اهم دلایل و ضرورت های تدوین برنامه های توسعه، عبارت است از: ایجاد هماهنگی در سطح سیاستگذاری و کاهش درجه ناطمینانی نسبت به سیاست های میان مدت کشور برای فعالان اقتصادی، فراهم کردن ضمانت اجرای برنامه بویژه درباره اجزایی از بخش عمومی مانند قوه قضائیه، شهرداری ها و ... که در محدوده قوه مجریه جای نمی گیرند، انتظام بخشی به کارکردهای دولت در چارچوب اهداف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برنامه، پیشگیری از تفسیرهای مختلف درباره صلاحیت های دولت بویژه درباره برخی اصلاحات ساختاری و سازمانی و پاسخگو ساختن دولت (ر. ک: مرکز پژوهشها، ۱۳۹۴)؛ همچنین به دلیل روند پرشتاب فناوری که شکاف کشورها را از نظر توسعه افزایش می دهد؛ روند پرشتاب اقتصاد دانش بنیان که به شکاف بیشتر درآمدی به شدت دامن می زند؛ بحران های اقتصادی که امروزه سریع تر سرایت می کند.

این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و مقایسه ای و تحلیل محتوا با بیش از ۴۰ واژه مرتبط با اقتصاد اسلامی از ۵ برنامه توسعه و مقایسه با واژه های معادل در برنامه ششم توسعه ج.ا. ایران، نگارش یافته و از نظر روش جمع آوری اطلاعات، با استفاده از داده های کتابخانه ای و اسنادی تدوین، و پس از مقدمه، فصول زیر ارائه شده است: سابقه برنامه ریزی در ایران، و برنامه های پیش از انقلاب؛ برنامه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی؛ برنامه ششم و نقد آن؛ تعداد واژه های برنامه ها و ملاحظات آن؛ تحلیل محتوای برنامه های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی؛ سخن پایانی و پیشنهادات.

۱. Karl Heinrich Marx (1818-1883)

۲. Friedrich Engels (1820-1895)

سابقه برنامه ریزی در ایران، و برنامه های پیش از انقلاب

مطابق قانون برنامه و بودجه سال ۱۳۵۱ چهار ویژگی زیر برای برنامه عمرانی پنج ساله در نظر گرفته شده است:

۱. برنامه جامع است و برای ۵ سال تصویب می گردد؛
۲. حاوی سیاست‌ها و هدف‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی است؛
۳. منابع مالی مورد نیاز دولت و شرکت‌های دولتی و خصوصی برای عملیات عمرانی در آن پیش‌بینی می‌شود؛
۴. دربردارنده میزان اعتبارات عمرانی و جاری دولت و هزینه‌های عمرانی شرکت‌های دولتی و بخش خصوصی جهت وصول به اهداف می باشد (مرکز پژوهشها، ۱۳۸۴).

دولت در ایران برای شکستن «دور باطل فقر» و «دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی» از متقدمان و مبتکران برنامه ریزی اقتصادی در کشورهای در حال توسعه بود و اصطلاح «دور باطل فقر و شکستن آن» به کمک برنامه را برای اولین بار ابوالحسن ابتهاج، از بنیانگذاران برنامه ریزی اقتصادی در ایران به کار برد.^۲

تهیه برنامه در ایران از ۱۳۱۶ آغاز و «شورای اقتصاد» تشکیل شد و تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به طور اسمی ۶ برنامه ولی عملاً ۳ برنامه تدوین و اجرا گردید و برنامه ششم عمرانی برای سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۲ تهیه شده بود که برای اولین بار در آن، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد ارگانیک اقتصاد کشور، جایگزینی واردات همراه با سیاست های صرفه جویی ملی جهت کاهش تقاضا، برنامه آمایش سرزمین برای چشم انداز ۲۰ ساله و نیز آینده نگری ده ساله برای یافتن چشم انداز بلند مدت توسعه کشور لحاظ شد؛ که با وقوع انقلاب اسلامی به اجرا درنیامد.

برنامه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی

برنامه اول: پس از پایان جنگ، برنامه اول توسعه در سال ۱۳۶۸ برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۲-۱۳۶۸) تهیه و به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

برنامه اول توسعه توانست به رشد متوسط سالانه ۷/۵۲ درصد در سال دست یابد. با پایان برنامه اول توسعه در سال ۱۳۷۲ با توجه به ایجاد مشکلات در اجرای برنامه اول، تا سال ۱۳۷۴ تصویب و اجرای برنامه دوم توسعه به تأخیر افتاد و عملاً کشور یکی - دو سال برنامه ای در دست اجرا نداشت.

برنامه دوم: برنامه دوم توسعه اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۸-۱۳۷۴) تهیه شد.

الگوی برنامه دوم، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد و توسعه پایدار، حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به درآمد نفت با هدف رشد سالانه برنامه ۵/۱ درصد در طول برنامه پیش بینی شده بود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴).
برنامه سوم: برنامه سوم توسعه اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۸۳-۱۳۷۹) تصویب گردید.

در این برنامه، رشد اقتصادی سالانه ۶ درصد (حداقل رشد قابل قبول دولت برای اقتصاد ایران) پیش بینی شده بود. میانگین رشد سرمایه گذاری در این دوران ۷/۱۸ درصد تعیین گردید که تحقق آن نیازمند پس انداز عمومی از طریق ایجاد امنیت اقتصادی و قضایی مطمئن و جلب اعتماد عمومی نسبت به سیاست های کلان اقتصادی دولت بوده است (ر. ک: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

۱. بند ۳ ماده ۱ قانون برنامه و بودجه سال ۱۳۵۱.

۲. مطبوعات معتبر خارجی نیز به این موضوع توجه کرده اند. در همان زمان، روزنامه نیویورک هرالد تریبون (در شماره ۱۲ مارس ۱۹۴۷) در گزارشی آورده است: «ابتهاج نظریه برنامه ریزی خود را با نیروی بی پایانی اشاعه می دهد».

برنامه چهارم: برنامه چهارم توسعه برای اجرا در دوره پنج ساله (۸۸-۱۳۸۴) در چارچوب چشم انداز آینده در افق ۱۴۰۴ و با الگوی رشد پایدار اقتصادی استوار بر دانایی و رویکرد جهانی، برای اصلاح ساختارها و فرآیندهای جامعه تهیه و تدوین شد.

هدف رشد سالانه برنامه ۸ درصد در طول برنامه تعیین گردید (سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۳)؛ که برخی ارزیابی ها حاکی از آن است که بیشتر اهداف آن برنامه تحقق نیافت.

برنامه پنجم: قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، در سال ۱۳۹۰ رسماً برای اجرا در دوره پنج ساله (۹۵-۱۳۹۰) آغاز شد^۱ و برنامه ششم تدوین و به مجلس شورای اسلامی تقدیم شده و در مجلس در دست بررسی است.

آمار شاخص های اصلی نشان می دهد که در اجرا، برنامه سوم از دیگر برنامه ها موفق تر بوده و در سرمایه گذاری بیشترین رشد و در تورم کمترین نرخ و در رشد تولید ناخالص داخلی، نسبت به میانگین برنامه ها (۷/۶۷ درصد) بالاتر (۶/۱) بوده و در نرخ بیکاری، نیز اندکی از میانگین (۱۲) بالاتر قرار داشته که اگر تعریف بیکاری در دوره اجرای برنامه چهارم تغییر نمی کرد،^۲ چه بسا در این شاخص نیز بهترین بود (جدول و نمودار ۱).

در سال های ۸۴-۱۳۸۰ رشد اقتصادی کشور، مناسب و روند مثبتی داشت. از دلایل موفقیت در زمینه رشد مناسب اقتصادی و افزایش با ثبات تولید داخلی، می توان به انجام اصلاحات ساختاری اقتصاد، ایجاد صندوق ذخیره ارزی مازاد درآمد نفت، اصلاح قانون جلب و حمایت از سرمایه گذاری خارجی اشاره نمود.

بازه زمانی ۸۴-۱۳۷۸ تنها بازه زمانی، طی دوره مورد بررسی بود که تصمیمات اقتصادی دارای ثبات نسبی و آینده برای فعالان اقتصادی قابل پیش بینی بود.

با استقرار دولت بعدی در سال ۱۳۸۴، و تغییر مکرر سیاست ها در حوزه اقتصادی و اتخاذ تصمیمات شتابزده و افزایش بی سابقه بهای جهانی نفت به همراه نوسان نسبتاً زیاد بهای آن در کنار اجرای فاز اول قانون هدفمند سازی یارانه ها و وضع تحریم های شدید ایالات متحده و کشورهای اروپایی بر علیه ایران، فضای نااطمینانی زیادی، اقتصاد کشور را در بر گرفت (موسوی و محراییان، ۱۳۹۵).

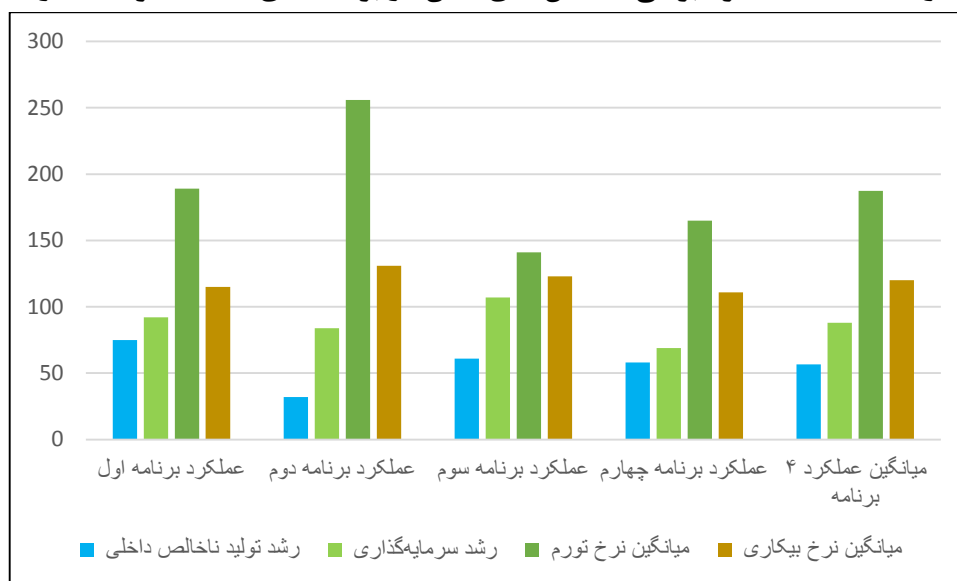
جدول ۱. عملکرد برخی شاخص های محوری اقتصادی در برنامه های مختلف توسعه و لایحه برنامه ششم (درصد)

شاخص ها	عملکرد برنامه ها	عملکرد برنامه اول	عملکرد برنامه دوم	عملکرد برنامه سوم	عملکرد برنامه چهارم	میانگین عملکرد ۴ برنامه	لایحه برنامه ششم
رشد تولید ناخالص داخلی	۷/۵۲	۳/۲۶	۶/۱	۵/۸۲	۵/۶۷	۸	
رشد سرمایه گذاری	۹/۲	۸/۴	۱۰/۷	۶/۹	۸/۸	۱۵/۴	
میانگین نرخ تورم	۱۸/۸۸	۲۵/۶۲	۱۴/۱۲	۱۶/۵۲	۱۸/۷۵	۹/۸	
میانگین نرخ بیکاری	۱۱/۵	۱۳/۱	۱۲/۳	۱۱/۱۲	۱۲	۹/۲	

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و لایحه برنامه ششم

۱. با توجه به اینکه گزارش رسمی عملکرد برنامه پنجم منتشر نشده، در جدول ارزیابی عملکرد برنامه ها، عملکرد برنامه پنجم ارائه نگردیده است.
 ۲. تا سال های ۱۳۸۳ شاخص نرخ بیکاری اینگونه تعریف می شد که هر شخصی که ۲ روز در هفته (مرجع) کار می کرد، شاغل محسوب می شد؛ اما پس از آن، تعریف نرخ بیکاری تغییر یافت. بسیاری معتقدند که این تغییر برای کمتر نشان دادن نرخ بیکاری در کشور توسط دولت وقت صورت گرفته است. بر اساس این تعریف دولت، هر کس حداقل یک ساعت در هفته کار کند و دستمزد دریافت کند، شاغل محسوب می شود. مرکز آمار ایران اعلام کرده که تغییر نرخ بیکاری در راستای همسو کردن شاخص ها با استاندارد های سازمان بین المللی کار بوده و تنها موجب یک درصد تغییر در نرخ بیکاری و آنهم برای یک بار شده است، همچنین در تعریف قبلی، امکان ارزیابی برخی مشاغل که در هفته کمتر از ۱۶ ساعت کار داشته اند، امکان پذیر نبوده است (ر. ک: چکیده نتایج طرح آمارگیری نیروی کار، تابستان ۱۳۹۳).

نمودار ۱. مقایسه عملکرد برخی شاخص‌های کلان در برنامه‌های مختلف توسعه (درصد)

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

آنچه در ارتباط با این شاخص‌ها اهمیت دارد و برای شرایط امروز ایران می‌تواند از دل مقایسه عملکرد نظام ملی در دو برنامه توسعه متاخر، شفافیت بخش باشد، این است که در گزارش منتشر شده مرکز پژوهش‌های مجلس در مهر ۱۳۹۲ آمده است: در دوره منطبق با برنامه چهارم^۱ به‌طور متوسط برای دستیابی به هریک واحد رشد اقتصادی، پنج برابر بیشتر از دوره منطبق با برنامه سوم^۲ دلار از درآمدهای منابع نفتی هزینه شده است؛ یعنی در این دوره، بی‌سابقه‌ترین سطوح فساد و ناکارآمدی را تجربه کرده‌ایم. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که رمز اصلی موفقیت نسبی خارق‌العاده کشور در برنامه سوم در این است که در ساخت قدرت این دوره، توازن قوا را بیشتر رعایت کرده بودیم. یعنی عدالت سیاسی برای عملکرد اقتصادی ایران، زیربنایی‌ترین نقش‌ها را دارد. درحالی‌که ما شعار و داعیه اخلاقی داشتیم، در یک دوره کمتر از شش سال در حدود سال‌های برنامه چهارم، ایران بالغ بر ۶۰ رتبه به سمت فاسدترین کشورهای دنیا سقوط کرد (ر. ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).

برنامه ششم^۳ و نقد آن

در راستای تحقق اهداف سند چشم‌انداز بیست ساله و اجرای سیاست‌های کلی، لایحه برنامه ششم توسعه و اقتصاد مقاومتی، برای سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۹، به منظور دستیابی به رشد اقتصادی متوسط سالیانه ۸ درصد و ضریب جینی ۳۴ درصد در سال پایانی برنامه، ضمن اینکه طرح‌ها و پروژه‌های مرتبط با برنامه‌ها و طرح‌های مصوب ستاد فرماندهی اقتصاد مقاومتی در بودجه ریزی سالانه و نیز صرفه‌جویی در هزینه‌های عمومی، اصلاح نظام درآمدی دولت و همچنین قطع وابستگی در بودجه سال پایانی برنامه ششم از اولویت برخوردار خواهند بود، با اولویت‌ها و مسائل محوری زیر ارائه گردید (پایگاه اطلاع‌رسانی دولت: dolat.ir):

- ۱- موضوعات خاص راهبردی شامل آب و محیط زیست؛
- ۲- موضوعات خاص مکان محور شامل توسعه سواحل مکران و حاشیه شهرها؛

۱. دوره موسوم به عدالت و مهرورزی.

۲. دوره موسوم به اصلاحات.

۳. دولت چهارم مرداد ماه ۱۳۹۵ لایحه برنامه ششم توسعه مشتمل بر ۳۵ ماده را تقدیم مجلس شورای اسلامی کرد.

۳- موضوعات خاص بخشی پیشروی اقتصاد شامل معدن و صنایع معدنی، گردشگری، ترانزیت و حمل و نقل ریلی، فناوری اطلاعات و ارتباطات و انرژی.

همان گونه که ملاحظه می شود، برنامه با اهداف و اولویت های چندگانه مواجه است و گفته می شود که هدف های زیاد یعنی بی هدفی!

برنامه ششم از نظر جداول و ارقام کمی ضعیف است. با توجه به حساس بودن اوضاع خاورمیانه، دگردیسی در جایگاه سوخت فسیلی، شوک های نفتی، وضعیت ارزی و عدم دستیابی کامل به اهداف برنامه های قبلی، اولویت های این برنامه با ملاحظه سند موجود، دقیقاً مشخص نیست (ر. ک: مرکز پژوهشها، ۱۳۹۵).

ردیف های متفرقه یعنی ردیف هایی که مبتنی بر برنامه نیست و در چارچوب یک اقتصاد سیاسی رانتی که چندان ربطی به توسعه نیز ندارد، قابلیت تخصیص پیدا می کنند. یا مثلاً از مواردی که به اعتبار پاسا براجام اضافه شده؛ پیش بینی رشد دوبرابری وام گیری از خارج برای تأمین نیازهای جاری و غیرجاری کشور است. آنهایی که فهم نظری از مسائل دارند، می دانند در شرایطی که با ساختار نهادی کژکارکرد روبه رو هستیم، وام گیری خارجی دقیقاً همان کارکردهایی را دارد که جهش قیمت نفت برای ما داشته است؛ یعنی می تواند نیروی محرکه فساد، ناکارآمدی و هزینه های غیرمتعارف بیشتر شود؛ بدون اینکه دستاورد جندانی برای کشور به همراه داشته باشد بنابراین تقدم دادن به افزایش وام گیری خارجی قبل از اصلاح ساختار نهادی کژکارکرد مانند تزریق سم به بدن یک بیمار است (ر. ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).

بحث ما این است که شرایط کنونی ایران، اتفاقاً شرایطی است که باید بالاترین سطح توجه به مسائل توسعه را شاهد باشیم. از منظر عدالت اجتماعی، توازن منطقه ای و برابری درآمدی، ایران شرایط تاریخی نامناسبی را تجربه می کند و در غیاب نگرش های سطح توسعه، نمی توانیم این مسائل را حل و فصل کنیم و بابت آن، هزینه های سنگینی باید بپردازیم؛ کما اینکه تاکنون نیز پرداخته ایم.

در مقدمه سند لایحه برنامه ششم که کمترین مشارکت قوای دیگر و دانشگاهیان و کارشناسان در تهیه آن وجود داشته، ذکر شده این مطالبه ها برای پیگیری تمام اهدافی است که در تمام سیاست های کلی که تاکنون وجود داشته، همچنین سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی را پیگیری می کنیم. سیاست هایی که به طور خاص مدنظر قرار گرفته حدود صد هدف است. وقتی برای یک دوره پنج ساله، اهداف بی شماری را مطرح می کنید، یعنی عملاً دنبال هیچ هدفی نیستید و قادر به تحقق هیچ هدفی هم نخواهید بود. این متن از انسجام برخوردار نیست و در آن، تناقض ها، نارسایی ها و کاستی های کوچک و بزرگ وجود دارد (همان).

در موارد «احکام مورد نیاز»، نیز نقاط ضعف وجود دارد. همچنین چند بار از عبارت «دولت مجاز است» استفاده شده؛ یعنی دولت مکلف نیست. یعنی در زمینه هایی که خود دولتمردان تصریح می کنند که در جست و جوی مجوز هستند، به اعتبار این مجوزها حاضر به پذیرفتن مسئولیت نیستند. از این گذشته بسیاری از مسائل حیاتی را به تشخیص اشخاص، مثلاً وزیر، منوط کرده اند. این مساله اصلاً از اساس با فلسفه برنامه ریزی توسعه که می گوید برای توسعه یافتن باید مناسبات را غیرقائم به شخص و ضابطه محور کرد تا امور پیش بینی پذیر شود، مغایرت دارد. وقتی در برنامه های چهارم و پنجم، این سند با آرای دو - سوم نمایندگان برای دولت الزام قانونی داشت، دولت قبلی توانست آن قدر به آن بی اعتنائی کند، حال از سندی که در حد مصوبه هیأت وزیران باشد، انتظار اینکه قابلیت اجرایی پیدا کند، بسیار کاهش می یابد (مؤمنی، ۱۳۹۵).

تعداد واژه های برنامه ها و ملاحظات آن

تعداد واژه ها در برنامه ها در تحلیل محتوا می باید در نظر گرفته شود؛ زیرا در برنامه ای که مجموع واژه ها از تعداد واژه های برنامه دیگر بیشتر باشد، علی القاعده اگر تأکید برنامه ها بر واژه های کلیدی یکسان باشد، در برنامه با واژه

های بیشتر، کلید واژه‌های بیشتری به کار می‌رود و در نتیجه، در استفاده از واژه‌ها، می‌باید نسبت کل واژه‌ها در برنامه‌ها لحاظ گردد و تعداد واژه‌ها به طور نسبی سنجیده شوند و از این رو، تعداد واژه‌های برنامه‌ها اهمیت دارد. بدین جهت تعداد کلمات به کار گرفته شده در برنامه‌ها استخراج شدند که از برنامه اول تا ششم به ترتیب، از حدود ۱۷۶۵۰، ۲۷۴۱۰، ۳۳۳۳۰، ۳۲۳۵۰ و ۴۹۲۵۰ و ۹۸۳۰ واژه استفاده شده، به طوری که، برنامه ششم از کمترین کلمات بهره برده و میانگین واژه‌های استفاده شده در ۵ برنامه اول حدود ۳۱۹۸۰ یعنی تقریباً ۳،۲۵ برابر بوده است و در تحلیل محتوا این نسبت می‌باید رعایت گردد.

تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی

- **واژه اقتصاد اسلامی:** در این مقاله، ابتدا سعی گردید به تحلیل محتوای معطوف به اقتصاد اسلامی پرداخته شود، ولی به دلیل اینکه واژگان مستقیم از جمله واژه «اقتصاد اسلامی» در هیچیک از برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج.ا. ایران (از برنامه اول تا ششم)، به کار نرفته بود، طبیعتاً در جداول نیامد.
 - **تأمین مالی اسلامی و واژگان مرتبط**
- الف)** در سطوح بعدی نیز برخی از واژه‌ها در هیچیک از برنامه‌های اول تا ششم به چشم نمی‌خورد، مانند: تأمین مالی اسلامی، قرض الحسنه، مضاربه، مزارعه، مساقات، جعاله. فقط در برنامه ششم یک مورد «مشارکت مدنی» و یک مورد «فروش اقساطی» به کار رفته است.
- ب)** درباره عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی - اسلامی موارد معدودی از واژه‌های مرتبط در برنامه‌ها به کار رفته بود که در جدول ۲ و نمودار ۲ مشاهده می‌شود.

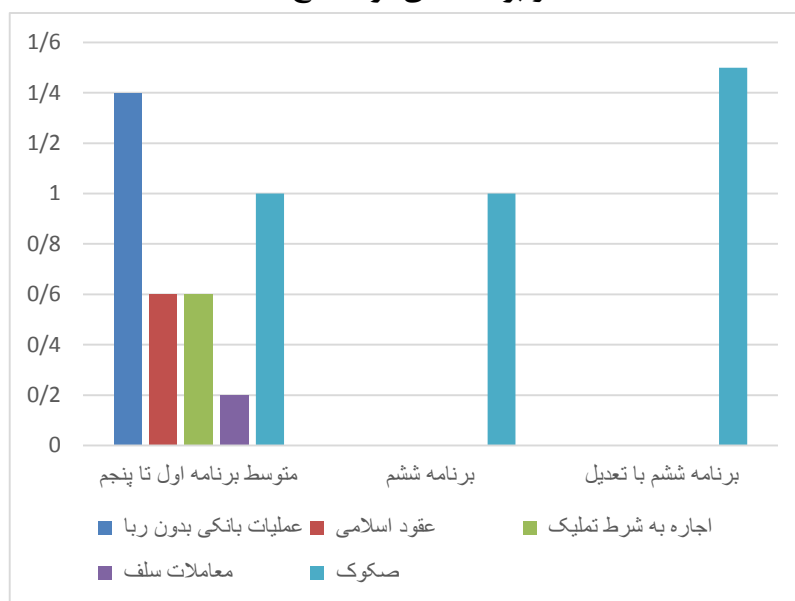
جدول ۲. تعداد واژه‌های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی - اسلامی

در برنامه‌های توسعه ج.ا. ایران

برنامه‌ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم با تعدیل
موضوعات				
عملیات بانکی بدون ربا	۷	۱،۴	۰	۰
عقود اسلامی	۳	۰،۶	۰	۰
اجاره به شرط تملیک	۳	۰،۶	۰	۰
معاملات سلف	۱	۰،۲	۰	۰
صکوک	۵	۱	۱	۳/۲۵
جمع	۱۹	۳/۸	۱	۳/۲۵

مأخذ: یافته‌های مطالعه

نمودار ۲. تعداد واژه های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات اسلامی در برنامه های توسعه ج.ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

همان گونه که ملاحظه می گردد در ۵ برنامه اول تا پنجم استفاده معدودی از این واژه ها به عمل آمده و در برنامه ششم، جز در یک مورد (صکوک)، اصلاً اشاره ای به آنها نشده است. به دلیل اینکه که از شاخص های اقتصاد اسلامی در واژگان برنامه ها کمتر استفاده شده و یا اصلاً استفاده نشده بود، به سطح دیگری از آموزه های اسلامی در حوزه اقتصادی (و اجتماعی) پرداخته شد. اضافه می نماید، استفاده از واژه های اقتصاد اسلامی در قانون برنامه، لزوماً روح کلی برنامه را به سمت اسلامی تر شدن نمی برد و بدین لحاظ با استفاده از آثار مرتبط در این زمینه، واژه هایی که در آموزه های اسلامی از اهمیت برخوردارند، مانند: عزت، استقلال، فقر زدایی، توانمند سازی، عدالت، تولید، اشتغال، کنترل تورم و بیکاری، آموزش، سلامت، بیمه، کنترل آلودگی های زیست محیطی، منع اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، نظارت و حسابرسی و از این قبیل انتخاب شد.^۱ و برای نمونه از موارد فوق، روایاتی در این زمینه، بسیار گویاست: امام علی (ع): خرسند نمی شوم اگر از کار دنیا، سراسر، بی نیاز گردم؛ زیرا من از بیکارگی بیزارم^۲ (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۴). هر آینه فقر، خواری جان است و مایه سرگشتگی عقل و فراهم آورنده اندوه^۳ (غرر الحکم، ۳۴۲۸). امام صادق (ع): پنج ویژگی اند که هر کس یکی از آنها را نداشته باشد، همواره زندگی اش کاستی دارد، عقلش زوال می پذیرد، و دلش دغدغه دارد؛ یکم تندرستی، دوم امنیت، سوم گشایش روزی^۴ (بحار الانوار، ۷۴ / ۱۸۶ / ۵).^۵

۱. مانند آثار سید محمد باقر صدر (۱۳۶۰)، سید محمد حسین طباطبایی (۱۳۶۱)، سید کاظم صدر (۱۳۸۴)، سبحانی و نظریور (۱۳۸۰)، صادقی و همکار (۱۳۸۲) میرمعزی (۱۳۸۰)، الفنجری (۱۳۸۱)، یوسفی (۱۳۸۰)، اختر (۱۳۸۱)، قره باغیان، سبحانی و دادگر (۱۳۸۹)، نمازی و همکاران (۱۳۸۱).
 ۲. ضمن اینکه فراوانی این واژه ها نیز هیچ تضمینی برای اجرا ندارد و وجود آنها در برنامه، صرفاً قدم اول است و تمهیدات دیگری را می طلبد.
 ۳. ما یسرّنی اّنی کفیت امر الدّنیّا کله؛ لِاّنی اکره عادة العجز.
 ۴. اِنَّ الْفَقْرَ مَدْلَةٌ لِلنَّفْسِ، مَدْهَشَةٌ لِلْعَقْلِ، جَالِبٌ لِلْهُمُومِ.
 ۵. خَمْسُ خِصَالٍ مَنْ فَقَدَ وَاحِدَهُ مِنْهُنَّ لَمْ يَزَلْ نَاقِصَ الْعَيْشِ زَائِلَ الْعَقْلِ مَشْغُولَ الْقَلْبِ؛ فَأَوْلُهَا: صِحَّةُ الْبَدَنِ، وَالثَّانِيَةُ: الْأَمْنُ، وَالثَّلَاثَةُ: السَّعَةُ فِي الرِّزْقِ.
 ۶. در موارد دیگر نیز آیات، روایات و احادیث زیادی یافت می شود که به دلیل محدودیت صفحات از ذکر آنها خودداری شد.

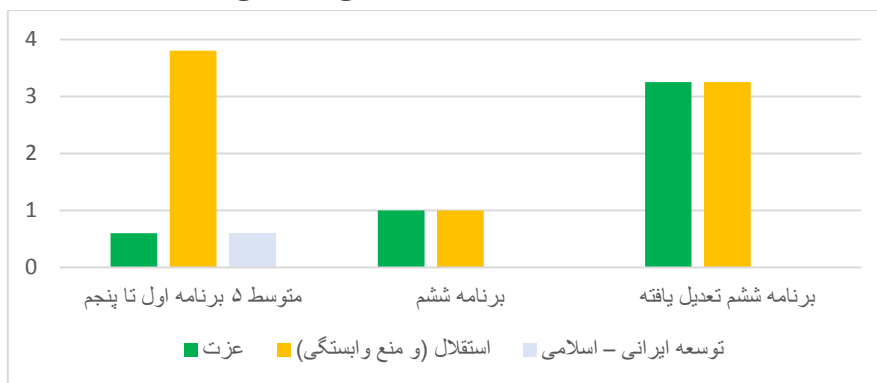
- عزت، استقلال و توسعه ایرانی - اسلامی: همان گونه که در جدول ۲ مشاهده می شود، از واژه عزت، استقلال (و منع وابستگی) و توسعه ایرانی - اسلامی، مجموعاً در ۵ برنامه ۲۵ بار استفاده شده است که به طور متوسط در هر برنامه اول تا پنجم جمعاً ۵ بار بوده که بسیار کم است و در برنامه ششم هم حتی پس از تعدیل، ناچیز می باشد (جدول و نمودار ۳).

جدول ۳. تعداد واژه های عزت، استقلال و توسعه ایرانی - اسلامی در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع ۵ برنامه اول تا پنجم	متوسط ۵ برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
عزت		۳	۰.۶	۱	۳,۲۵
استقلال (و منع وابستگی)		۱۹	۳.۸	۱	۳,۲۵
توسعه ایرانی - اسلامی		۳	۰.۶	-	-
جمع		۲۵	۵	۲	۶/۵

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۳. تعداد واژه های عزت، استقلال و توسعه ایرانی - اسلامی در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

مأخذ: یافته های مطالعه

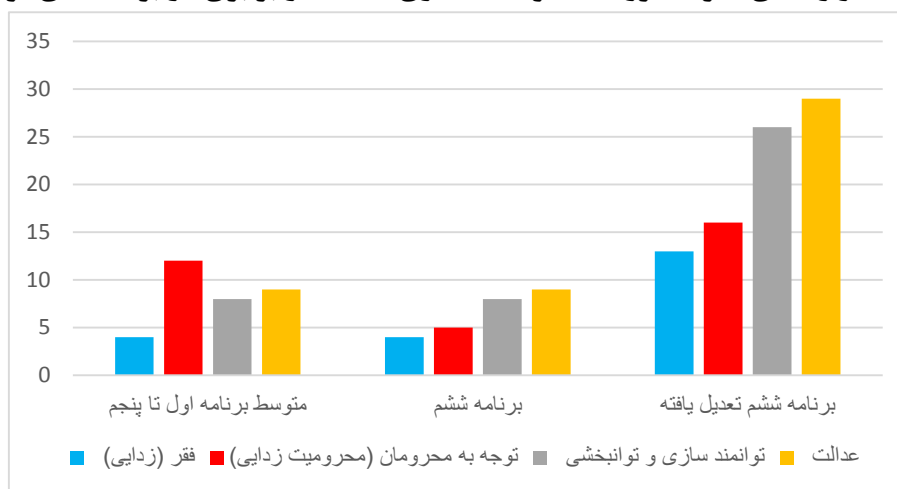
فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری: در جدول ۳ به فقر (زدایی)، توجه به محرومان (محرومیت زدایی)، توانمند سازی، عدالت و برابری (و منع تبعیض) پرداخته شده که بجز در برنامه سوم مجموع این واژه ها از برنامه اول تا پنجم سیر صعودی داشته و توجه به محرومان (محرومیت زدایی) در مجموع برنامه ها بالاترین تعداد را شامل می شود و پس از آن، عدالت که در برنامه ششم تعدیل یافته بیشترین است (جدول و نمودار ۴).

جدول ۴. تعداد واژه های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
فقر (زدایی)		۱۹	۳/۸	۴	۱۳
توجه به محرومان (محرومیت زدایی)		۶۰	۱۲	۵	۱۶/۵
توانمند سازی و توانبخشی		۳۸	۷/۶	۸	۲۶
عدالت		۴۶	۹/۲	۹	۲۹/۵
جمع		۱۶۳	۳۲.۶	۲۶	۸۵

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۴. تعداد واژه های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری در برنامه های توسعه ج.ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

تولید، سرمایه گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری: در جمع، جز در واژه تورم، که در برنامه ششم به نسبت بیشتر به کار رفته، در مابقی این واژه ها در لایحه برنامه ششم، از متوسط برنامه های اول تا پنجم کمتر بوده است (جدول و نمودار ۵) و این شاخص با نگرش کلی دولت یازدهم که این برنامه را تدوین کرده است، همخوانی دارد؛ چرا که دولت از ابتدای مسؤلیت اش بیشتر دغدغه کاهش تورم را داشته تا شاخص های دیگر تولید، سرمایه گذاری، اشتغال و بیکاری.

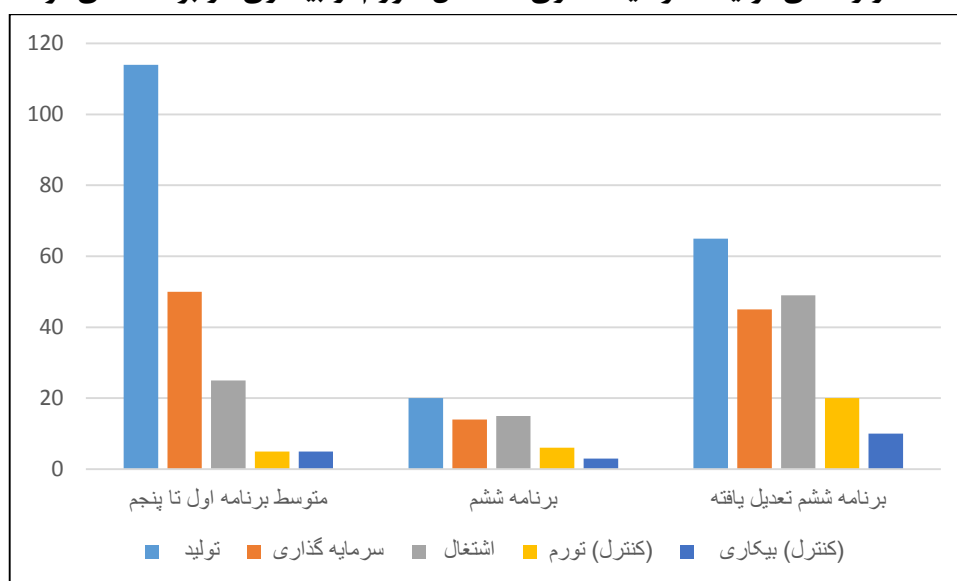
جدول ۵. تعداد واژه های تولید، سرمایه گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری

در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
تولید	۵۷۳	۱۱۴,۶	۲۰	۶۵	
سرمایه گذاری	۲۵۰	۵۰	۱۴	۲۱	
اشتغال	۱۲۵	۲۵	۱۵	۲۲,۵	
(کنترل) تورم	۲۶	۵,۲	۶	۹	
(کنترل) بیکاری	۲۸	۵,۶	۳	۴,۵	
جمع	۱۰۰۲	۲۰۰,۴	۵۸	۸۷	

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۵. تعداد واژه های تولید، سرمایه گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در برنامه های توسعه ج.ا.ا.

مأخذ: یافته های مطالعه

- آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه (کنترل) آلودگی و محیط زیست: در مجموع تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست از برنامه اول تا برنامه پنجم سیر صعودی داشته است که توجه روزافزون سیاستگذاران برنامه را به توسعه انسانی و توسعه پایدار نشان می دهد که از آموزه های اسلامی محسوب می شوند. در لایحه برنامه ششم نیز از این واژه هابه طور مکرر استفاده شده (جدول و نمودار ۶) و دولت یازدهم نیز به آنها اهتمام داشته است.

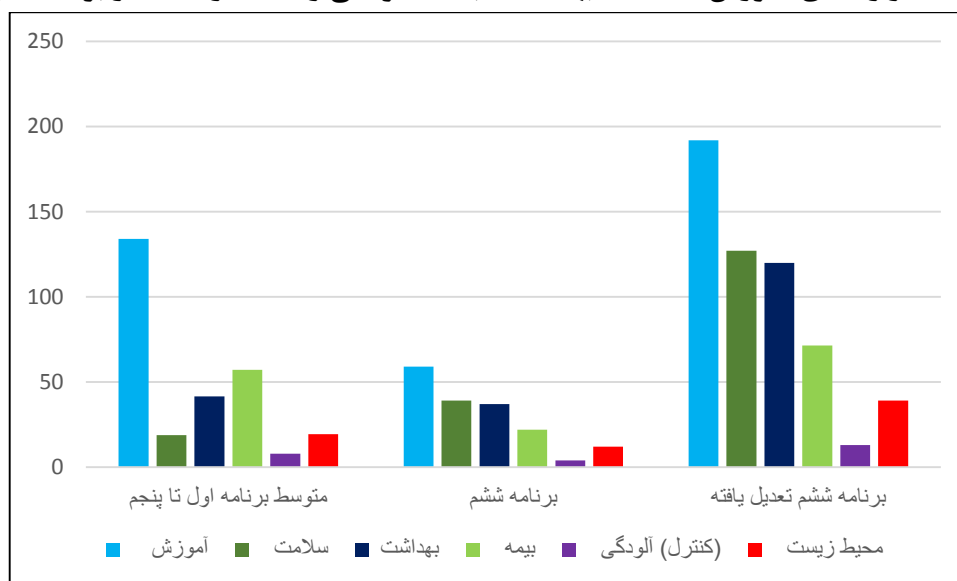
جدول ۶. تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست

در برنامه های توسعه ج.ا.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
آموزش	۶۷۰	۱۳۴	۵۹	۱۹۲	
سلامت	۹۴	۱۸,۸	۳۹	۱۲۷	
بهداشت	۲۰۸	۴۱,۶	۳۷	۱۲۰	
بیمه	۲۸۶	۵۷,۲	۲۲	۷۱,۵	
(کنترل) آلودگی	۳۹	۷,۸	۴	۱۳	
محیط زیست	۹۷	۱۹,۴	۱۲	۳۹	
جمع	۱۳۹۴	۲۷۸,۸	۱۷۱	۴۵۲,۵	

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۶. تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست در برنامه های توسعه

مأخذ: یافته های مطالعه

- **اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن**^۱: در تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، فراوانی کلمه مسکن با فاصله زیادی از کلمات دیگر، بالا است، و از ۳ واژه اضرار، اسراف و امنیت غذایی، در لایحه برنامه ششم اصلاً ذکری به میان نیامده است (جدول و نمودار ۷).

جدول ۷. تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن

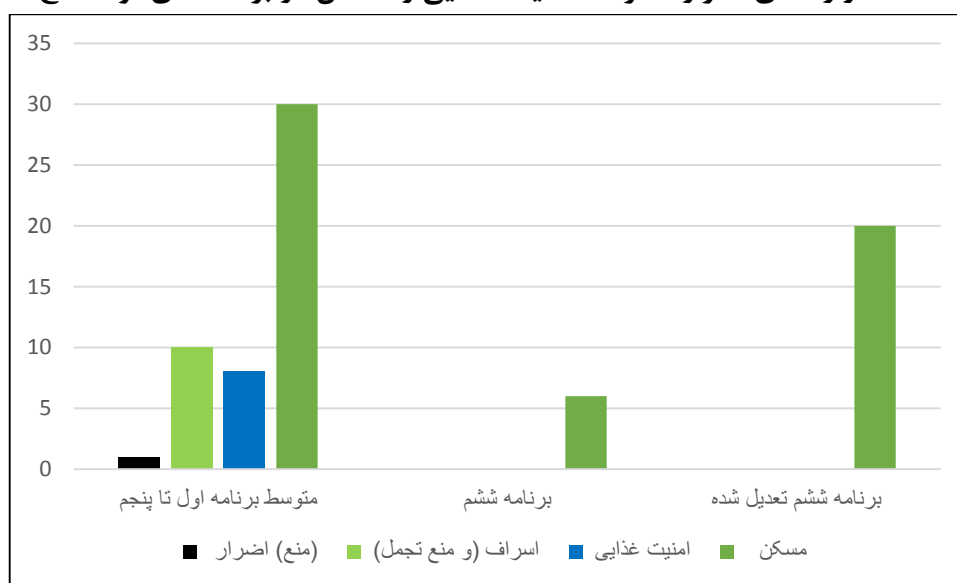
در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

برنامه ششم تعدیل شده	برنامه ششم	متوسط برنامه اول تا پنجم	جمع برنامه اول تا پنجم	برنامه ها موضوعات
۰	۰	۱	۵	(منع) اضرار
۰	۰	۱۰	۵۰	اسراف (و منع تجمل)
۰	۰	۸	۴۰	امنیت غذایی
۲۰	۶	۳۰	۱۵۰	مسکن
۲۰	۶	۴۹	۲۴۵	جمع

مأخذ: یافته های مطالعه

۱. لازم به ذکر است که اگر برخی از این واژه ها جزو عناوین سازمان ها و وزارتخانه ها بوده، نیز احصا شده، مانند «وزارت مسکن و شهرسازی»، به دلیل اینکه ورود نام آنها توجه به آن موضوع را دربر داشته است.

نمودار ۷. تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

مأخذ: یافته های مطالعه

- حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی (مقابله با) فساد: به هریک از واژه های شفافیت و فساد، در کل برنامه های اول تا پنجم فقط ۳ بار اشاره شده و لایحه برنامه ششم، نیز با تعدیل در همین حدود است و مجموعاً پاسخگویی و حسابرسی در کل برنامه های اول تا پنجم به ترتیب ۱۰ و ۱۱ بار سخن رفته، و اشاره به این واژه ها در لایحه برنامه ششم ناچیز می باشد و واژه نظارت نیز بین این واژه ها در مجموع در تمام برنامه ها بیشتر مشاهده می شود (جدول و نمودار ۸).

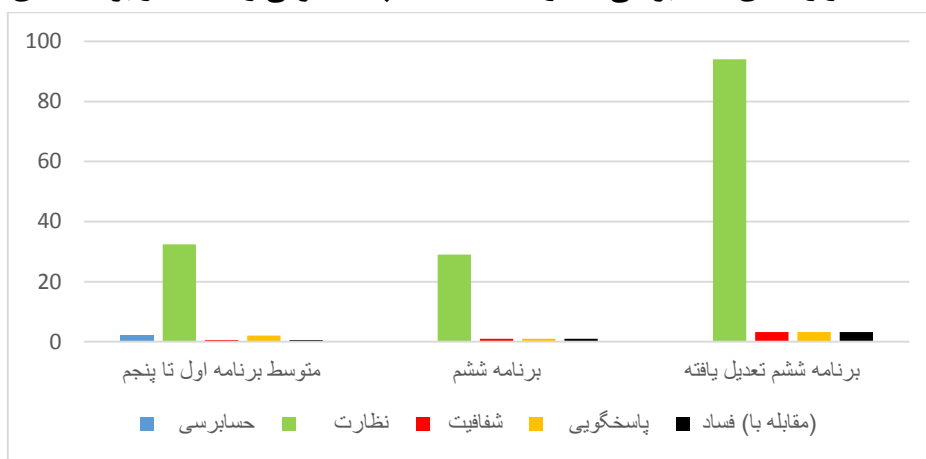
جدول ۸. تعداد واژه های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد

در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
حسابرسی	۱۱	۲,۲	۰	۰	۰
نظارت	۱۶۲	۳۲,۴	۲۹	۹۴	۹۴
شفافیت	۳	۰,۶	۱	۳,۲۵	۳,۲۵
پاسخگویی	۱۰	۲	۱	۳,۲۵	۳,۲۵
(مقابله با) فساد	۳	۰,۶	۱	۳,۲۵	۳,۲۵
جمع	۱۸۹	۳۷,۸	۳۲	۱۰۳,۷۵	۱۰۳,۷۵

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۸. تعداد واژه های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد در برنامه های توسعه

مأخذ: یافته های مطالعه

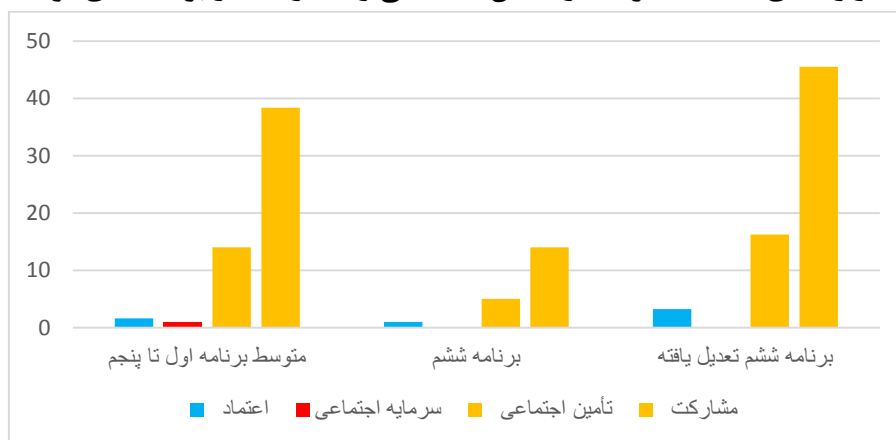
- اعتماد، سرمایه اجتماعی، تأمین اجتماعی و مشارکت: به مفاهیم با اهمیتی مانند سرمایه اجتماعی و اعتماد در تمامی برنامه ها بی توجهی و یا بسیار کم توجهی شده، و از لفظ مشارکت در برنامه ها بیشتر استفاده شده است (جدول و نمودار ۹).

جدول ۹. تعداد واژه های اعتماد، سرمایه اجتماعی، تأمین اجتماعی و مشارکت در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
اعتماد	۸	۱،۶	۱	۳،۲۵	۰
سرمایه اجتماعی	۵	۱	۰	۰	۰
تأمین اجتماعی	۷۰	۱۴	۵	۱۶،۲۵	۱۶،۲۵
مشارکت	۱۹۲	۳۸،۴	۱۴	۴۵،۵	۴۵،۵
جمع	۲۷۵	۵۵	۲۰	۶۵	۶۵

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۹. تعداد واژه های اعتماد، سرمایه اجتماعی و تأمین اجتماعی و مشارکت در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

مأخذ: یافته های مطالعه

سخن پایانی

- متخصصانی پیشنهاد داده اند که دولت این سند توسعه را پس بگیرد^۱ و درصدد این باشد که صادقانه و شفاف و مشارکت‌جویانه، مقدماتی فراهم آورد که یک سند راه‌گشا که شامل نکات حیاتی است، ارائه کند که اگر چنین نشود ما باز هم فرصت تاریخی دیگری را از دست می‌دهیم (ر. ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).
- از مشکلات نظام تدبیر کشور این است انتخابات مجلس و ریاست جمهوری و ... به صورت حزبی برگزار نمی‌شود تا حداقلی از همفکری پس از انتخاب مسؤولان پدید آید.
- دولت‌ها برنامه‌ای را به تصویب می‌رسانند که اجرای آن عموماً برعهده مسؤولان بعدی می‌باشد و در رقابت‌های گروهی و جناحی ممکن است برای دولت‌های بعدی، تعهدات فراتر از اختیارات و امکانات تحمیل نمایند و از طرفی، به علت اینکه نظارت (به رغم فراوانی پرشمار این واژه در تمامی برنامه‌ها)، حسابرسی، بازرسی و کنترل در کشور ضعیف است، دولت‌های بعدی که رویکرد دولت قبلی را برنتابند، در صورتی که مایل و قادر باشند، به اجرای مصوبات و ازجمله برنامه‌تن در نمی‌دهند. اجرا نشدن حدود دو-سوم از مفاد برنامه چهارم، نشانه آشکاری از این رفتار است.
- دوره برنامه‌ها با دوره مسؤولیت دولت‌ها، انطباق ندارد و در مواردی یک برنامه توسط دو دولت اجرا می‌شود که ارزیابی‌ها را با مشکل مواجه می‌کند.
- معمولاً نظارت و بازرسی در کشورمان، پس از اجرا اعمال می‌گردد و نه در حین اجرا و این فرایند، یکی از معضلاتی است که دامنگیر برنامه‌ها است.

۱. بایزید مردوخ‌ی از کارشناسان برجسته نیز پیشنهاد تمدید برنامه پنجم را تا سال ۱۳۹۵ به دولت داد که برنامه ششم بازبینی و اصلاح گردد.

جمع بندی و نتیجه گیری

استفاده از واژه های اقتصاد اسلامی در قانون برنامه، لزوماً روح کلی برنامه را به سمت اسلامی تر شدن نمی برد و بدین لحاظ، واژه هایی که در آموزه های اسلامی از اهمیت برخوردارند، انتخاب شد. ضمن اینکه فراوانی این واژه ها نیز هیچ تضمینی برای اجرا ندارد و وجود آنها در برنامه، صرفاً قدم اول است و تمهیدات دیگری را می طلبد.

در جمع، در واژه تورم، که در برنامه ششم به نسبت بیشتر به کار رفته، واژه های تولید، سرمایه گذاری، اشتغال و بیکاری در لایحه برنامه ششم، از متوسط برنامه های اول تا پنجم کمتر بوده و این شاخص با نگرش کلی دولت یازدهم که این برنامه را تدوین کرده است، همخوانی دارد؛ چرا که دولت از ابتدای مسؤولیت اش بیشتر دغدغه کاهش تورم را داشته است تا شاخص های دیگر.

تعداد واژه های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست از برنامه اول تا برنامه پنجم سیر صعودی داشته است که توجه روزافزون سیاستگذاران برنامه را به توسعه انسانی و توسعه پایدار نشان می دهد که از آموزه های اسلامی محسوب می شوند. در لایحه برنامه ششم نیز از این واژه ها به طور مکرر استفاده شده و دولت یازدهم نیز به آنها اهتمام داشته است.

در تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، فراوانی کلمه مسکن با فاصله زیادی از کلمات دیگر، در همه برنامه ها بالا و از واژه های اسراف و امنیت غذایی، در لایحه برنامه ششم اصلاً ذکر می بینیم. به هر یک از واژه های شفافیت و فساد، در کل برنامه های اول تا پنجم فقط ۳ بار اشاره شده و لایحه برنامه ششم، نیز با تعدیل در همین حدود است و مجموعاً پاسخگویی و حسابرسی در کل برنامه های اول تا پنجم به ترتیب ۱۰ و ۱۱ بار سخن رفته، و اشاره به این واژه ها در لایحه برنامه ششم ناچیز می باشد و واژه نظارت نیز بین این واژه ها در مجموع در تمام برنامه ها بیشتر مشاهده می شود.

به مفاهیم با اهمیتی مانند سرمایه اجتماعی و اعتماد در تمامی برنامه ها بی توجهی و یا بسیار کم توجهی شده، و از لفظ مشارکت در برنامه ها بیشتر استفاده شده است.

اینکه واژه های سرمایه اجتماعی، اعتماد، شفافیت و فساد کمتر به کار رفته با عملکردها همخوانی دارد؛ اما وقتی فراوانی واژه نظارت بالاست، اما در عمل اتفاقات ناگواری می افتد، بیانگر معیوب بودن نظارت می باشد.

پیشنهادات

- توجه بیشتر به منع اضرار، اسراف و فساد و همچنین امنیت غذایی بویژه برای اقشار محروم و نیز سرمایه اجتماعی، اعتماد، شفافیت، حسابرسی و پاسخگویی در تدوین برنامه و رعایت آنها در عمل؛
- ایجاد زمینه های لازم در جهت مشارکت عموم صاحب نظران در فرایندی آزاد برای تدوین برنامه؛
- تلاش برای نیل به مشی فکری مشخص علمی و انتخاب چارچوب نظری با اجزای همخوان برای تنظیم برنامه توسعه با شرایط ویژه امروز کشور؛
- ایجاد اجماع نظر نخبگان سیاسی و تصمیم گیران روی برنامه توسعه و از جمله کوشش محققان، متخصصان و مدرسان اقتصاد اسلامی در این زمینه؛
- توافق محققان اقتصاد اسلامی بر پیگیری موارد مورد توافق عموم مردم و نخبگان مسلمان (مانند کنترل تورم، بیکاری، بی عدالتی، فساد و تبعیض)؛ به جای تأکید بر نکات غیرملموس در زندگی عموم مردم؛
- جهت گیری به سمت حزبی شدن انتخابات و محور قرارگرفتن برنامه های توسعه ملی (اقتصادی، اجتماعی و ...) احزاب در رقابت ها؛
- حتی الامکان تطبیق دوره برنامه ها با دوره مسؤولیت دولت ها.
- لایحه برنامه ششم توسعه به مجلس تقدیم شده، و توجه به موارد فوق در نهایی شدن آن، در حد امکان، یک ضرورت است.

منابع و مآخذ

- ابن ابی الحدید (۱۳۹۴) شرح نهج البلاغه؛ ترجمه غلامرضا لایقی؛ انتشارات نیستان.
- اختر، محمد رمضان (۱۳۸۰) به سوی رویکردی اسلامی از توازن زیست محیطی؛ ترجمه عباس عرب مازار و حسن دادگر؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش. ۸، زمستان.
- اداره حساب‌های اقتصادی (۱۳۶۰) حساب‌های ملی ایران: ۵۶-۱۳۳۸؛ تهران: بانک مرکزی.
- الامدی التیمی، عبد الواحد (۱۳۸۱) حکم الامام علی علیه السلام او غرر الحکم ودرر الکلم؛ قم: دارالکتاب الاسلامی.
- پایگاه اطلاع رسانی دولت: <http://dolat.ir/style/site/1/browser.html>
- دادگر، یدالله؛ مرتضی قره باغیان و حسن سبحانی (۱۳۸۰) ارزیابی برنامه های اول و دوم توسعه از منظر آرمان های اقتصاد اسلامی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اول، ش. ۱، بهار، صص. ۷ تا ۲۰.
- دفتر اقتصاد کلان (۱۳۷۷) سابقه برنامه ریزی در ایران؛ انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۴) قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸) سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی (۱۳۸۳) قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
- سبحانی، ح. و نظریور (۱۳۸۰) سرمایه گذاری خارجی و استقلال و عزت اسلامی؛ اقتصاد اسلامی، س. ۱، ش. ۳، پاییز.
- صادقی، حسین و همکار (۱۳۸۲) محیط زیست از منظر دین و اقتصاد؛ اقتصاد اسلامی، س. ۳، ش. ۱۰، تابستان.
- صدر، سید کاظم (۱۳۸۴) موانع توسعه فرهنگ و تفکر اقتصاد اسلامی؛ مجموعه مقالات چهارمین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی: «چالشهای اقتصادی ایران و راهکارهای اقتصاد اسلامی»؛ پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۶۰) اقتصاد ما؛ ترجمه علی اسپهبدی؛ وزارت جهاد سازندگی جهاد و تحقیقات و آموزش.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۱) فلسفه اقتصاد اسلام (گردآوری حسن تواناییان فرد)؛ تهران: انتشارات عطایی.
- الفنجری، محمد شوقی (۱۳۸۱) مبانی نظری توزیع عادلانه؛ ترجمه یوسف محمدی؛ اقتصاد اسلامی، س. ۲، ش. ۷.
- گزارش تحقیق و تفحص مجلس: ۶۷ درصد از اهداف برنامه چهارم محقق نشده است: ۲۷ مردادماه ۹۰
- گزارش مرکز پژوهشهای مجلس، به نقل از: <http://donya-e-eqtasad.com/news/1394/11/08>
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۰) بحار الانوار؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: <http://icnc.ir>
- مرکز آمار ایران، چکیده نتایج طرح آمارگیری نیروی کار، تابستان ۱۳۹۳.
- مظهری، رضا (۱۳۹۵) اقتصاد بدون مشارکت: نقدی بر سیاستهای برنامه ششم؛ ایران فردا، ش ۲۲.
- معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری (۱۳۹۳) نظام تهیه و تدوین برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۹۹-۱۳۹۵)، معاونت برنامه ریزی.
- موسوی، سید فؤاد و آزاده محرابیان (۱۳۹۵) تأثیر ناپایداری تولید بر رشد اقتصادی در ایران؛ در دست چاپ.
- مؤمنی فرشاد (۱۳۹۵) دولت سند توسعه را پس بگیرد [۱]، به نقل از: <http://www.ires.ir/Contents>
- میرمعزی، س. ح. (۱۳۸۰) جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام و الگوی مناسب آن؛ اقتصاد اسلامی، س. ۱، ش. ۲.
- نمازی، حسین و همکاران (۱۳۸۱) آیا اقتصاد ایران، اسلامی است؟؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س. ۲، ش. ۵، بهار.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۰) تحلیل تاریخی تورم و کاهش ارزش پول؛ اقتصاد اسلامی، سال اول، ش. ۲، تابستان.
- Herald Tribune (at No. 12 March 1947)
- <http://www.entekhab.ir/fa/news/35384>
- <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=1325095>

